

تبیین مؤلفه‌های آموزش شهرسازی با تأکید بر شاخص‌های شهر اسلامی^۱

علیرضا صابرمنش*، حسن احمدی**، ناصر براتی***

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۲)

(تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۳۰)

چکیده

شهر اسلامی، واژه مناقشه‌آمیزی است که منشأ مباحث گسترده و دنباله‌داری است که مفهوم آن از آغاز تاکنون، تحولات و تطورات گوناگونی را تجربه نموده است. علی‌رغم تردیدها و اختلاف‌نظرها بر سر تعریف و تعیین گستره موضوعی، اما مسئله این است که تاکنون به اندازه کافی به این تحولات و تطورات مفهوم شهر اسلامی به صورت منسجم پرداخته نشده است. علاوه بر این آموزش شهرسازی نیز تحت تأثیر شرایط اجتماعی تغییر کرده است. با شناسایی مؤلفه‌های آموزش شهرسازی به‌ویژه شهر اسلامی و سنجش ارتباط این آموزش‌ها با واقعیت حرفه برای اتصال دانشجویان و دانش‌آموختگان این رشته با دنیای بیرون و بازار کار می‌توان به این هدف دست یافت. بنابراین ضرورت پژوهش، منتج به کالبدشکافی مؤلفه‌های آموزش شهر اسلامی می‌شود که می‌تواند به‌عنوان یکی از راه‌کارهای ارتقای دانش، مهارت و نگرش اساتید و دانشجویان درباره مسائل کمی و کیفی رشته شهرسازی باشد. با توجه به جایگاه آموزش شهرسازی و لزوم تبیین شاخص‌های شهر اسلامی، این پژوهش به دنبال تبیین مؤلفه‌های آموزش شهرسازی با تأکید بر شاخص‌های شهر اسلامی و سنجش میزان تأثیر آنها بر شاخص‌های شهر اسلامی که نقش کلیدی در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری درباره مسائل شهری دارد و می‌تواند به اجرایی شدن اهداف و درگیر نمودن اساتید و دانشجویان رشته شهرسازی در فرایند یادگیری اشاره داشته باشد. لذا سؤال اصلی، شناسایی نقش و جایگاه شاخص‌های شهر اسلامی در محتوای آموزش رشته شهرسازی یا فرایند تهیه طرح‌های شهری است. تحقیق حاضر بر اساس هدف، از نوع تحقیقات کاربردی و از نظر نحوه گردآوری داده‌ها، تحقیق پیمایشی به شمار می‌آید و از شیوه مدل‌سازی معادلات ساختاری بهره گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کیفیت، روش‌ها و ابزار آموزش با میزان ضریب مسیر ۵,۲۲، مربیان و مدرسان با میزان ضریب مسیر ۲,۲۶، عوامل اساسی آموزش با میزان ضریب مسیر ۴,۱۹، مهارت‌های آموزشی با میزان ضریب مسیر ۵,۰۸ و در نهایت ارزش‌های آموزشی با میزان ضریب مسیر ۴,۵۵ و همگی با احتمال ۹۹ درصد بر شاخص‌های شهر اسلامی در بین دانشجویان شهرسازی، تأثیر معنادار دارد. از سوی دیگر ارزیابی یافته‌ها نشان داد که وجود مؤلفه‌های شهر اسلامی می‌تواند در افزایش دانش اساتید و برقراری ارتباط مؤثر با دنیای حرفه مثمر ثمر باشد و انگیزه دانشجویان را نیز افزایش دهد.

واژه‌های کلیدی: آموزش شهرسازی، شهر اسلامی، معادلات ساختاری و مدل لیزرل.

۱. مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب با عنوان «تبیین مؤلفه‌های آموزش شهرسازی با تأکید بر ارتباط با جوامع یادگیری حرفه‌ای» است.

تجزیه و تحلیل و ارزیابی خواهد انجامید (طالبی و دیگران، ۱۳۹۵: ۵۸). استفاده از دانش و مهارت‌های جدید که قبلاً جزء سرفصل‌ها و برنامه‌های درسی رشته نبوده است، همیشه منبع بحث بوده است. از نظر تأمین منابع آموزشی نیز مفاهیم یا دانش کلیدی را می‌توان در برنامه‌های درسی گنجانید یا در عوض، برنامه‌ریزی دروس را می‌توان بین‌رشته‌ای ارائه داد. به طور کلی برنامه‌ریزی دستورالعمل‌های آموزش شهرسازی توسط مؤسسات حرفه‌ای یا سایر نهادهای معتبر تصریح می‌کند که برنامه‌های درسی شهرسازی شامل دانش و مهارت‌های خاص و همچنین ارزش‌های حاکم بر رشته است. چهار جزء دانش، مهارت‌ها، ارزش‌ها و عمل، زیرمجموعه‌هایی را برای متون ارائه می‌دهند که به محتوای برنامه درسی می‌پردازند (Frank, 2006: 20).

بر این اساس آموزش این رشته باید به صورت یک هرم همگن و همبسته طراحی گردد. پایه هرم را می‌توان به آموزش جامع و عمومی اختصاص داد. در این مرحله، برنامه و مواد آموزشی باید به گونه‌ای تنظیم گردد که از سویی دانشجویان را با مسائل و نیازهای توسعه‌ای جامعه و مبانی اساسی علوم و تکنولوژی آشنا کند و از سوی دیگر او را برای بهره‌گیری بهتر و بیشتر از آموزش‌های تخصصی که در رأس هرم قرار دارد، آماده سازد. بر این اساس و با توجه به تغییرات اساسی و رویکردهای جدیدی که در چند دهه گذشته در این حوزه از علم صورت گرفته است، ارتقای کیفیت آموزش این رشته متناسب با رویکردهای جدید ضروری به نظر می‌رسد (الوندی‌پور و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۰). با این همه هنوز تبیینی از ماهیت، ویژگی‌ها و مؤلفه‌های آموزش شهرسازی ارائه نشده است که روی آن، توافقی فراگیر وجود داشته باشد. عباراتی مانند این جمله که تاکنون تعریف جامع و مانعی از آموزش شهر اسلامی و خصوصیات آن ارائه نشده است و متفکران و صاحب‌نظران در ارائه تعریفی مقتضی از این پدیده بازمانده‌اند (موحد و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۸).

علاوه بر این یکی از مسائل روز مطرح در آموزش رشته شهرسازی، موضوع ارتباط این آموزش‌ها با واقعیت حرفه و شناسایی مؤلفه‌های آن است. هر فرد حاضر در فضای این رشته، اعم از دانشجوی، دانش‌آموخته، مدرس، حرفه‌مند یا مسئول، به گونه‌ای با این موضوع مواجه بوده و به دنبال روشن کردن وجهی از وجوه این رابطه برای خود یا دیگران است. آنچه حتی با نگاهی سطحی به این فضا مشهود می‌گردد، وجود فاصله میان فضای دانشگاهی، فضای اجرایی و عدم آشنایی با مؤلفه‌های حرفه است. این واقعیت را می‌توان در نارضایتی حرفه‌مندان و دفاتر کار حرفه‌ای از دانش‌آموختگان و متقاضیان کار، در نگرانی‌های دانشجویان و دانش‌آموختگان برای ورود به حرفه و همچنین در نارضایتی محافل دانشگاهی از مسیری که حرفه طی می‌کند، لمس کرد (سیمونی و عباسی، ۱۳۹۹: ۴۴).

دوران کنونی در بسیاری از کشورهای جهان عرب و اسلام، تجدید حیات حکومت‌های اسلامی را به همراه داشته است و مسئله شهر اسلامی، بار دیگر بر سر زبان‌ها افتاده است؛ به گونه‌ای که این ایده از تغییرات سیاسی قابل توجه در تولید علم و دانش، جان سالم به در برده است (Alsayyad, 1996: 91). شهر اسلامی، واژه مناقشه‌آمیزی است که منشأ مباحث گسترده و دنباله‌داری است که مفهوم آن از آغاز تاکنون، تحولات و تطورات گوناگونی را تجربه نموده است. اما مسئله این است که تاکنون به اندازه کافی به این تحولات و تطورات مفهوم شهر اسلامی به صورت منسجم پرداخته نشده است (صفاپور و سجادیان، ۱۳۹۴: ۱۵۹).

شهر اسلامی به طور کلی با منطقه جغرافیایی تعیین شده به عنوان خاورمیانه شناخته می‌شود؛ اما تنها یک پنجم جمعیت مسلمان جهان در این منطقه زندگی می‌کنند. با کنار گذاشتن تصور غلط رایج غربی‌ها مبنی بر اینکه خاورمیانه عمدتاً سرزمینی عرب-اسلامی است، جهان اسلام از جوامعی با نظام‌های مختلف اقتصادی و سیاسی، گروه‌های قومی و زبانی متعدد و از شرایط جغرافیایی و اقلیمی متمایز تشکیل شده است (Alsayyad & Tureli, 2009: 598). مطالعه این فرایندهای مرتبط (شهر اسلامی)، ادبیات وسیعی را در جغرافیای شهری، اقتصاد شهری، جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی شهری و مطالعات مقایسه‌ای شهری و منطقه‌ای پر می‌کند و موضوعاتی مانند الگوهای سکونت، مهاجرت و تحرک، حومه‌نشینی و تشکیل شهرهای جهان را پوشش می‌دهد (Sandercock, 1999: 536).

علی‌رغم تردیدها و اختلاف‌نظرها بر سر تعریف و تعیین گستره موضوعی، شهرسازی در بیش از یک قرن گذشته به عنوان یک رشته دانشگاهی تدریس شده و تغییرات زیادی را از سر گذرانده است. آموزش شهرسازی تحت تأثیر شرایط اجتماعی بسیار تغییر کرده است. حرفه/رشته شهرسازی در بردارنده خصلت‌های متنوع است که میان رشته‌ای بودن و در برداشتن تخصص‌ها و دانش‌های گوناگون در آن به عنوان چالشی جدی مطرح است (طالبی و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۵۲). یکی از مسائل روز در ارتباط با شهرسازی، مسئله آموزش است که دارای مفهوم و کاربردی گسترده و پیچیده و در نتیجه مبهم است و تاکنون تعریف واحد یا جامع و مانعی از آن به دست نیامده است. اما در مجموع می‌توان گفت که آموزش، فرایندی دائمی، پویا و مستمر است که به افزایش دانش و آگاهی افراد منجر می‌شود (بالپانین و دیگران، ۱۳۹۶: ۶).

هرچند آموزش در پی تسهیل یادگیری است، هدف غایی آن صرفاً یادگیری نیست؛ بلکه کسب توانایی کاربرد دانش و یا به عبارتی هنر کاربرد دانش آموخته‌شده، اصلی‌ترین هدف آن معرفی شده است. یادگیری در پایین‌ترین سطح به دانش، فهم و درک دانش منجر می‌گردد و در بالاترین سطوح به کاربرد، توانایی

و قابل ادراک، بسیاری از مؤلفه‌های فکری و ذهنی متأثر و منتج از آن را بیان می‌کنند. علاوه بر این نوع ارتباط، فضاهای شهری، محیطی فرهنگ‌ساز و تأثیرگذار هستند که می‌توانند در شکل‌گیری نظام زیرساختی و ذهنی جامعه اثربخش باشند (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰: ۱۰۴). درباره شهرهای قلمرو اسلام، مطالعات مختلفی انجام شده، ولی ابعاد این تحقیقات مکمل یکدیگر نبوده و بحث‌ها صرفاً جزئیاتی را به صورت مستقل و جداگانه مورد بررسی و توجه قرار داده و بخش مهمی از این تحقیقات در حد توصیفی باقی مانده‌اند. قریب به اتفاق جوامع و تمدن‌ها و مکاتب فکری همواره بر آن بوده‌اند تا بهترین مکان را برای زندگی انسان معرفی کنند، یا بهترین محیط را برای زندگی انسان پدید آورند و یا ویژگی‌های بهترین مکان زندگی را به مردمان بیاموزند. طبیعی است که همه این بهترین‌ها بر اصول جهان‌بینی تفکری استوار بوده‌اند که مردمان (یا معرفی‌کننده این بهترین‌ها) بر وفق آنها مشی می‌کرده‌اند و به آنها باور داشته‌اند.

با توجه به تغییرات علمی و فنی و تحولات فکری آدمیان (حتی در یک جهان‌بینی خاص) ارجح آن است تا از برترین اصل بهترین مکان زندگی سخن بگوییم که در هر زمانی بتواند مورد استناد باشد. با توجه به تعالیم وحیانی اسلام می‌توان به استناد آنها، شهر آرمانی اسلام را معرفی کرد (رک: نقی‌زاده، ۱۳۹۱). با توجه به تفاسیر متفاوتی که درباره «شهر و شهرسازی اسلامی» ارائه می‌شود، شناسایی ویژگی‌ها و صفات «شهر اسلامی»، یکی از ضروریات اولیه است. در این راستا شناخت مبانی و اصولی که منشأ این ویژگی‌ها و صفات هستند، با اهمیت خاص خویش، گام اول در این پژوهش می‌باشند؛ زیرا این مبانی و اصول هستند که باید بر هر آنچه به صفت «اسلامی» متصف است، تأثیر گذاشته، ویژگی‌های آن را مشخص کنند (Ferdowsian, 2002: 23). وجیزه حاضر، سعی در معرفی برخی صفات شهر اسلامی دارد که اهم عناوین آن عبارتند از:

شهر اسلامی، شهر تجلی توحید: اصل توحید به عنوان صفت ممیزه اسلام با سایر مکاتب و ادیان، تأثیری بنیادین بر شهر اسلامی دارد که این تأثیر را در زمینه‌های متفاوت می‌توان مشاهده کرد.

شهر اسلامی، شهر عبودیت و عبادت: عبودیت حضرت حق سبحانه و تعالی، به عنوان هدف اصلی خلقت، باید تأثیر مستقیمی بر شکل و سیمای شهر اسلامی داشته باشد. در این راستا، فضاها و عناصر عبادی و روحانی و معنوی نه تنها بر کالبد و سیمای شهر، تسلط فیزیکی و روانی دارند، بلکه عامل هویت شهر نیز هستند (نقی‌زاده، ۱۳۷۷: ۱۲).

نظریه برنامه‌ریزی اغلب به عنوان موضوعی به تصویر کشیده

شاید بتوان گفت که نارسایی‌های انسانی و زیست‌محیطی ما، ریشه‌های آموزشی دارند و در صورتی بهبود میسر می‌گردد که بتوان تغییری در نگرش آموزشی پدید آورد (علی‌محمدی، ۱۳۸۶: ۶۴). لذا ماهیت چندبعدی و بین‌رشته‌ای شهرسازی، آموزش این حرفه را مورد چالش‌های جدی قرار داده و باعث شده که محتوای آموزشی متناسب با زمان و مکان متفاوت باشد. اولین بار در سال ۱۹۱۰ با توجه به گسترش و لجام‌گسیختگی شهرها که ناشی از انقلاب صنعتی بود، حرفه شهرسازی در تیول معماران قرار گرفت. در این دوره، شهر به‌منابه یک سازه معماری عظیم توسط معمار پیش‌بینی و ساخته می‌شود. بعدها شهرسازی در جنبه‌های غیر کالبدی به‌خصوص در ابعاد اجتماعی، پیشرفت‌های قابل توجهی پیدا می‌کند. در دهه‌های اخیر (۱۹۹۰ تاکنون) با توجه به مطرح شدن مباحث زیست‌محیطی، پایداری در شهرسازی به تفکر غالب تبدیل گردید. این وابستگی پارادایم و پایه معرفتی رشته به تحولات زمانی (و مکانی)، هرچند از نظر عده‌ای نقطه قوت رشته محسوب می‌شود، از دید بعضی دیگر، مانعی برای توسعه و تحکیم رشته است. مسئله ابهام در آموزش شهرسازی تاحدی است که باج^۱ (۲۰۰۹)، آن را یک داستان تمام‌نشدنی توصیف می‌کند (فلاح منشادی، ۱۳۹۳: ۳).

بنا بر آنچه گفته شد و با افزایش تعداد دانشجویان دانشگاه‌ها از جمله در رشته شهرسازی در سال‌های اخیر، نیاز به چارچوبی که بتوان از ورای آن، مؤلفه‌های نظام آموزش شهرسازی را ارزشیابی و رصد نمود، بیش‌ازپیش احساس می‌شود، تا بتوان ضعف‌ها و تهدیدهای احتمالی را شناسایی و نهایتاً مرتفع نمود (بالپایان و دیگران، ۱۳۹۶: ۶). با شناسایی مؤلفه‌های آموزش شهرسازی به‌ویژه شهر اسلامی و تأثیر قوی این مؤلفه‌ها بر آموزش این رشته برای اتصال دانشجویان و دانش‌آموختگان این رشته با دنیای بیرون و بازار کار می‌توان به این مهم دست یافت. بنابراین ضرورت پژوهش، منتج به کالبدشکافی مؤلفه‌های آموزش شهر اسلامی می‌شود که می‌تواند به عنوان یکی از راه‌کارهای ارتقای دانش، مهارت و نگرش اساتید و دانشجویان درباره مسائل کمی و کیفی رشته شهرسازی باشد.

با توجه به مباحث گفته‌شده، این سؤال قابل طرح است که مهم‌ترین مؤلفه‌های آموزش شهر اسلامی کدامند؟ علاوه بر این شناسایی این مؤلفه‌ها و سنجش میزان تأثیر آنها که نقش کلیدی در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری درباره مسائل شهری دارد، می‌تواند به اجرایی شدن اهداف و درگیر نمودن اساتید و دانشجویان رشته شهرسازی در فرایند یادگیری اشاره داشته باشد. شهرها و مجتمع‌های زیستی از جمله بارزترین و ملموس‌ترین جلوه‌های فرهنگ بشری هستند که با نمایش فضاهای عینی

می‌شود که دانشجویان برنامه‌ریزی شهری، آن را بسیار انتزاعی می‌دانند و ارتباط آن را درک نمی‌کنند (Olesen, 2018: 305). با وجود این برای تبیین نظری شهر اسلامی، دو دیدگاه وجود دارد که به لحاظ امکان وجود و تأسیس شهر اسلامی با هم تفاوت دارند. دیدگاه اول با توجه به برخی استدلال‌ها، مدعی عدم امکان وجود و تأسیس شهر اسلامی و در نتیجه نظریه شهر اسلامی است و دیدگاه دوم، بر امکان وجود و تأسیس شهر با هویت اسلامی تأکید می‌کند. در دیدگاه اول، پنج نظریه یا موضع مشخص درباره نبود نظریه مستقل شهری در ادبیات اسلامی جالب توجه است. نظریه‌های یادشده عبارتند از:

۱. نظریه‌هایی که شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی را تقلیدی از شهرهای قدیمی رومی و یونانی می‌دانند.
۲. نظریه‌هایی که شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی را صفت شرقی دادند و آن را شهر شرقی نامیدند.
۳. نظریه‌هایی که شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی را فاقد شرایط و ویژگی‌های یک شهر می‌دانند.
۴. نظریه‌هایی که شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی را فاقد تداوم و استمرار تاریخی می‌دانند.
۵. نظریه‌هایی که شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی را دارای ساختار سست و بی‌قاعده می‌دانند (باقری، ۱۳۸۶: ۶۹).

نقطه مشترک همه نظریه‌های یادشده این است که شهر اسلامی به عنوان وجه ممیز از سایر شهرها قابل طرح نیست؛ بلکه شهرهای اسلامی، تقلیدی یا فاقد ویژگی‌های مستقلی هستند که بر اساس آنها می‌توان شهر اسلامی را از شهرهای غیر آن متمایز کرد. در مقابل این دیدگاه، نگرش دیگری قائل به تمایز شهرهای اسلامی از شهرهای غیر آن است؛ زیرا هر تمدنی، ساختار و نظامات زیست جمعی افراد را بر اساس آموزه‌ها، ارزش‌ها و هنجارهای خود ایجاد می‌کند. بنابراین شهر در جهان اسلام به عنوان ساختار و سازوکار زیست جمعی مسلمانان باید عوامل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، امنیتی و حتی کالبدی مورد تأکید اسلام را به عنوان سیمای کالبدی و محتوایی خود داشته باشد. در این دیدگاه تأکید می‌گردد که شهرهای اسلامی به صورت مشخص، نظام زیست اجتماعی اسلام را نشان می‌دهند.

بدین ترتیب در پژوهش حاضر، دیدگاه دوم به عنوان رویکرد تبیینی انتخاب شده است؛ زیرا مسلم است که مسلمانان برای سامان‌دهی زندگی اجتماعی، تحت تأثیر آموزه‌های دینی، راهبردهایی مشخص و معین دارند و این امر خود را در عرصه‌های مختلف به‌ویژه شهرسازی نشان داده است. نظریه و راهبردهای عمرانی مسلمانان، بر اساس رفتار نبی مکرم اسلام در مدینه آغاز شده است که ابتدا ساخت مسجد و سپس طرح‌های عمرانی بوده و تاکنون تداوم یافته است. فلسفه وجودی عمرانی

و آبادانی در اسلام به این فرض دینی برمی‌گردد که دنیا، مزرعه آخرت است و قطعاً اگر بر اساس راهبردهای مشخصی، به آبادانی همه‌جانبه مزرعه (کالبدی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و غیره) اهتمام نشود، انتظار محصول در آخرت عبث خواهد بود (بیات، ۱۳۹۴: ۱۴۳).

علاوه بر این می‌توان فقدان و عدم بهره‌گیری از یک روش مناسب را یکی از مشکلات اصلی در مطالعه شهر اسلامی و تبیین مؤلفه‌ها و ویژگی‌های آن نیز برشمرد. روشی که قادر باشد ورای صداهای غالب و متداول در این عرصه رفته و به دلیل دامنه وسیع زمانی و مکانی تحت پوشش حکومت، تمدن و یا فرهنگ اسلامی، در پی یکسان‌سازی و ارائه تصویری یگانه از شهر اسلامی نباشد و علاوه بر آن بتواند گفتمان‌های مختلف موجود در این زمینه را تحت پوشش قرار دهد (بابایی سالانچوق و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۸).

از این‌رو مسئله آموزش در جهان، سیر پرفراز و نشیبی را دنبال کرده است. پس از آکادمی افلاطون که قدیمی‌ترین دانشگاه در غرب بود و فلسفه، ریاضی و ژیمناستیک در آن تدریس می‌شد، دانشگاه‌های زیادی در سراسر دنیا ایجاد شدند. با گذشت زمان، آموزش‌ها در دانشگاه‌ها متنوع‌تر شد و انواع علوم و فنون، شامل شیمی، فیزیک، فلسفه، جغرافیا، تاریخ، بنایی، کفاشی، خیاطی و غیره در آنها تدریس می‌شد. تا قرن ۱۸ میلادی (۱۰۷۹-۱۱۷۸ ش)، آلمان، ایتالیا، فرانسه و اسپانیا، بیشترین تعداد دانشگاه‌ها را به خود اختصاص دادند و از آن به بعد رفته‌رفته نشریات دانشگاهی پدید آمد و سطح کیفی دانشگاه‌ها بهتر شد و در کشورهای مختلف بر تعداد دانشجویان اضافه شده است. این افزایش دانشجویان در درجه اول، نتیجه افزایش جمعیت و در درجه دوم، پیشرفت اقتصادی و افزایش رفاه عمومی و تعمیم دموکراسی نیز موجب هجوم جوان‌ها به سوی تعلیمات عالی بوده است؛ به طوری که تحصیلات دانشگاهی که در گذشته امتیازی برای طبقات مرفه و قدرتمند توانگر جامعه به شمار می‌آمد، امروز به صورت حقوق مسلم فرزندان همه طبقات درآمدی است. عامل تأثیرگذار دیگر در توسعه و تعمیم تعلیمات عالی، پیشرفت علوم و تکنولوژی و توسعه صنایع است؛ زیرا کاربرد تکنولوژی پیشرفته، مستلزم آموختن معلومات بیشتری نسبت به گذشته است. دلیل دیگر این است که در کشورهای غربی، تحصیلات دانشگاهی به صورت معیاری درآمده و مدرک تحصیلات دانشگاهی، شرط احراز بسیاری از مشاغل قرار داده شده، بدون آنکه برای احراز آنها واقعاً احتیاج به تحصیلات دانشگاهی داشته باشد (طیب‌زاده و پروا، ۱۴۰۰: ۲). این موضوع باعث افزایش اهمیت آموزش شهرسازی به‌طور خاص شده و نشان می‌دهد که وارد عصری می‌شویم که فرصت‌های مهمی برای رشد در آموزش شهرسازی و تسهیلات رفاهی عمومی وجود دارد (بحرینی و فلاح منشادی، ۱۳۹۵: ۶).

جهان‌بینی فرهنگ و اخلاق غفلت شده است. به دلیل تأثیرات متقابل محیط و انسان بر یکدیگر در برخی رشته‌ها مثل شهرسازی و معماری، این مباحث باید در حین تدوین برنامه و شرح دروس به صورت بنیادین دخالت داده شود.

مقاله حاضر با تمرکز بر جهان‌بینی اسلامی و فرهنگ ایرانی به عنوان فلسفه حیات و فعالیت، سعی خواهد داشت تا با بهره‌گیری از منابع ذی‌ربط، برنامه‌ای را برای تأسیس دوره دکتری شهرسازی اسلامی ارائه کند. این برنامه در دو قسمت اصلی، مشتمل بر دروس عمومی و دروس تخصصی تدوین شده است. اهداف و همچنین سرفصل‌های اصلی دروس به هر ماه شرح عناوین و منابع اصلی آنها از میان متون اسلامی و تجارب تاریخی ایرانیان استنباط شده است (نقی‌زاده، ۱۳۸۴: ۵۳). ارزیابی نتایج حاصل از مبانی نظری، نشان‌دهنده تنوع دیدگاه‌ها در ارتباط با آموزش شهرسازی و وجود مؤلفه‌های آموزش شهرسازی است. از این‌رو در تحقیق حاضر با استفاده از روش پرسشنامه، میزان تأثیر مؤلفه‌های آموزش شهرسازی بر مؤلفه‌های شهر اسلامی بررسی شده است.

ویژگی‌ها و مؤلفه‌های شهر اسلامی

منظور از مؤلفه‌های شهر اسلامی، اجزا و عناصر اصلی به وجود آورنده این شهرها است. مؤلفه‌های یک شهر بر اساس نیازهای مادی و معنوی برخاسته از فرهنگ مردمان آن شهر شکل می‌گیرد. لذا در این قسمت، مؤلفه‌های و ویژگی‌های مربوط به شهر اسلامی که از متون مختلف استخراج شده و رکن‌های دوم و سوم یک شهر اسلامی را تشکیل می‌دهد، بیان می‌شود (رک: قضایی و جهاندار، ۱۳۹۲).

- اصل توحید و خدامحوری: بر اساس نگرش دینی، هستی و کون آفریده خداوند است. نظام هستی که در برگزیده آسمان‌ها، جمادات، گیاهان، حیوانات، ملائک، انسان‌ها و... است، بر اثر تصادف به وجود نیامده است و خود، آفریننده خود نیست. چنین مجموعه پیچیده‌ای، نیازمند آفریدگاری توانا، قادر، حکیم، دانا و خردمند است و چنین آفریدگاری، خداوند یکتاست. در یک جامعه با شهر آرمانی در جهان دینی، اصل توحید و خدامحوری، رکن اساسی است و خصلت اصلی شهر دینی، ایمان به اصل یادشده و پذیرش الزامات ناشی از آن است.

- حفظ کرامت و عزت نفس آدمی: در یک جامعه آرمانی، انسان‌ها دارای کرامت و عزت نفس‌اند و این عزت و کرامت باید حفظ شود و محور تمام تصمیم‌ها نیز باید اینگونه باشد. نکته قابل توجه آن است که حفظ حرمت انسان‌ها در یک شهر اسلامی، متوجه همه انسان‌هاست و هیچ فردی از این دایره، خارج و مستثنا نیست.

- عدالت: یکی از برترین و گرم‌ترین آرمان‌ها و اصول اساسی زندگی بشر، عدالت است. در جامعه اسلامی (با شهر آرمانی)،

از سوی دیگر بررسی ادبیات نظری نشان می‌دهد که کشورهای در حال توسعه دارای فرایند برنامه‌ریزی یکسانی هستند و در نتیجه محتوای آموزشی، فرایند برنامه‌ریزی نسبتاً مشابهی خواهند داشت. به طور کلی طرح‌های تهیه‌شده در کشورهای در حال توسعه عمدتاً بالا به پایین، تکنیکی، وکالت‌محور و کمتر در ارتباط با مسائل واقعی است. مرکزی بودن و هدف‌گذاری ضعیف هزینه‌های عمومی، سیاسی بودن زیاد، ساختار بوروکراتیک، کمبود اطلاعات، کمبود منابع، واقعیت موجود فقر و محرومیت، شکاف قدرت جنسیتی و طبقه‌ای و اثرات معمولاً منفی اقتصاد جهانی، مسائلی است که در کشورهای در حال توسعه وجود دارد (همان، ۱۳۹۸: ۶).

به همین دلیل بررسی مطالعات جهانی در ارتباط با موضوع آموزش شهرسازی در کشورهای در حال توسعه، نشان‌دهنده چالش جدی در تبیین محتوای آموزشی برای این کشورهاست. بررسی‌ها نشان‌دهنده دو دیدگاه یکتایی در مقابل دوگانگی آموزش است. طرفداران یکتایی یا جهانی کردن آموزش شهرسازی، بیشتر بر شباهت‌های بین کشورهای توسعه‌یافته و جهان سوم تأکید دارند و معتقدند که از ابتدای دهه ۱۹۸۰، به علت افزایش همبستگی بین جوامع و نیاز بیشتر به همکاری بین فرهنگی، کاهش خلأ بین مهارت و دانش در کشورهای توسعه‌یافته و کشورهای جهان سوم و کم‌رنگ شدن مرزهای بین‌المللی، نیاز به آموزش جهانی شهرسازی بیشتر شده است. در مقابل طرفداران دوگانگی در آموزش شهرسازی بر تفاوت‌های جدی بین سیستم‌های ارزشی، مراحل توسعه و اولویت‌های اجتماعی-اقتصادی بین کشورهای توسعه‌یافته و جهان سوم تأکید دارند (همان: ۶). با این حال سابقه آموزش شهرسازی، از جمله به رسمیت شناختن و اعتباربخشی، تنوع وسیعی از رویکردها را منعکس می‌کند. بنابراین ساختار آموزش شهرسازی شامل اهداف و برنامه‌های بین‌رشته‌ای مرتبط با سیاست عمومی و علوم اجتماعی و همچنین برنامه‌های مرتبط با دانشکده‌های معماری و طراحی است (Dalton, 2001: 431).

با فراگیری جوامع آموزشی درباره ایجاد این فرایند قوی آموزش حرفه‌ای، مراکز آموزشی بیشتری تصمیم می‌گیرند تا تلاش‌های اصلاحی خود را حول این تلاش سازمان‌دهی کنند. این فرایند، شامل برنامه‌ها و شیوه‌های مراکز، هنگامی که به‌طور مداوم اجرا و پشتیبانی می‌شود، است که می‌تواند بر یادگیری دانشجویان و کارکنان تأثیر مثبت بگذارد (Sweet et al, 2011: 334). از آنجایی که غالب فارغ‌التحصیلان مقطع دکتری، جذب امور آموزشی و پژوهشی می‌شوند و در تصمیم‌سازی برنامه‌های رشته خود دخالت می‌کنند، تدوین برنامه‌های دکتری و به‌ویژه شرح دروس آنها، نیازمند توجهی شایسته و درخور است. در دوران معاصر در تدوین برنامه‌ها و شرح دروس مهندسی معمولاً از اهمیت

دادگری و عدالت، محور تمامی فعالیت‌هاست و این اصل در آن برقرار است. عدالت و دادگری به منزله یکی از خصوصیات مؤمن و جامعه اسلامی و همچنین به منزله یکی از اهداف چنین جامعه‌ای، راه‌گشای روابط زندگی فرد و جامعه است (همان).

- آزادی و برابری در آرمان‌شهر اسلامی: انسان‌ها بنا بر اصل توحید، «آزاد و برابر» آفریده شده‌اند و از بدو تولد، دارای هیچ امتیاز و برتری ذاتی و فطری نیستند تا مبنای برتری و نابرابری آنان گردد و احیاناً عده‌ای، خویش را مستحق فرمان‌برداری و دیگران را ملزم به اطاعت نمایند. آزادی، یکی از مؤلفه‌های شهر اسلامی است. این آزادی مشمول تمام حوزه‌های فردی، اجتماعی، دینی و سیاسی است و در جامعه اسلامی، وظیفه شهروندان و دولت نسبت به یکدیگر این است که حق را پاس بدارند.

- امنیت: مؤلفه دیگر شهر آرمانی در اندیشه دینی، وجود «امنیت» در تمامی عرصه‌های آن است. در نگرش دینی، خداوند موجودی امنیت‌آفرین است و یکی از صفات خداوند، «السلام المؤمن» است. ایمان به خداوند برای انسان، ایجاد آرامش، امنیت و دلگرمی می‌کند و در مقابل، نفی و رد آن، سایه ترس، خوف و وحشت و هولناکی است.

- اصل مسئولیت و عطوفت به طبیعت: انسان در این چارچوب، خویشتن را در برابر طبیعت و هستی، مسئول و موظف می‌داند. هرچند بر آن سلطه دارد و در آن دخل و تصرف می‌کند، تصرفش بی‌حدوحد نیست (حبیبیان، ۱۳۹۴: ۲۱).

پیشینه تحقیق

پیدایش انگاره «شهر اسلامی» و به طور خاص شکل‌گیری واژه‌های بدین عنوان برای اشاره به یک سکونتگاه، ابتدا به وسیله شرق‌شناسان و در حوزه جغرافیایی شمال آفریقا بوده است. پژوهشگران نخستین، شهر اسلامی را به عنوان موجودیتی مستقل مبتنی بر جامعه‌ای که اساساً متفاوت از همتای اروپایی آن بوده است، صورت‌بندی کرده‌اند. انگاره شهر اسلامی را ابتدا گروه کوچکی از پژوهشگران اروپایی در نیمه نخست قرن بیستم ارائه کردند. این پژوهشگران، تفسیری اروپایی از شهرسازی «اسلامی» به عنوان جزئی لاینفک از مکتب شرق‌شناسی ارائه می‌نمودند. بر این اساس عقاید این پژوهشگران در باب شهر اسلامی و شهرسازی مسلمانان اساساً هماهنگ با انگاره بنیادین شرق‌شناسی است که مطابق با آن، هر پدیده موجود در مدنیت و شهرگرایی کشورهای مسلمان، در نهایت توسط اسلام مشروط شده و مرتبط با اسلام است. این سنت باعث تعمیم‌ها و نتیجه‌گیری‌هایی شده و خود انتقادهایی را برانگیخته که پیشتر به برخی از آنها اشاره شد (بابایی سالانقوج و دیگران، ۱۳۹۷: ۵).

در حوزه شهرسازی اسلامی، کتب و مقالات فراوانی با اندیشه‌های متفاوت نگاشته شده است که در ادامه، به برخی

از آنها اشاره می‌شود. نتایج تحقیق مشکینی و رضایی مقدم (۱۳۹۳) درباره «بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های شهر اسلامی» بیانگر آن است که علی‌رغم وجود اصول و ارزش‌های تأثیرگذار که می‌تواند در ساخت محیط، خود را نمایان سازد، اجرا نمودن این اصول و ارزش‌ها نیازمند یک کار فرهنگی درازمدت است، تا استحاله حاکم بر شهرها و شهرسازی را منطبق با این اصول رهنمایی کند. بر این اساس می‌توان گفت که وجود چشم‌اندازهای مشخص و روشن بر پایه اصول و ارزش‌ها، ایجاد ظرفیت نهادی، سطح اختیارات و تصمیم‌گیری، یکپارچگی نهادها و یکپارچگی سیاستی، عواملی هستند که در فرهنگ‌سازی اصول و ارزش‌های شهرسازی ایرانی-اسلامی می‌توانند تأثیرگذار باشند.

نتایج تحقیق بابایی سالانقوج و همکاران (۱۳۹۷) در زمینه انگاره شهر اسلامی، نشان‌دهنده آن است که شهر اسلامی به عنوان یک موقعیت، در بردارنده عوامل، کنشگران و مؤلفه‌های متعدد، شامل مؤلفه‌های انسانی، غیر انسانی و گفتمانی گوناگون است که غفلت از هر یک، موجب ارائه تصویری مبهم از این انگاره می‌گردد. از سوی دیگر این موقعیت شامل عرصه‌ها و قلمروهای التزام، تعهد و قدرت متعددی است که تصویری جامع از شهر اسلامی، نیازمند توجه هم‌زمان به ویژگی‌های هر کدام از آنهاست. در نهایت پژوهش‌های انجام‌شده در این باره همچنان مملو از عرصه‌های پژوهشی بکر و وضعیت‌های اتخاذنشده است که برای ارائه تصویری روشن از شهر اسلامی باید مورد توجه قرار گیرند.

نتایج یافته‌های صابرممنش و همکاران (۱۴۰۰) درباره مؤلفه‌های آموزش شهرسازی نشان داد که کیفیت آموزش، شیوه‌ها و ابزار، مدرسان و مربیان، عوامل اساسی آموزش، مهارت‌ها، ارزش‌ها و در نهایت روابط بین مقوله‌های آشکار و مدل مفهومی منبعث از روش تحلیل کیفی با رویکرد استقرایی فراهم آمد که به صورت مدل نهایی تحقیق ارائه شد.

یافته‌های بحرینی و فلاح منشادی (۱۳۹۸) درباره تحلیل آموزش شهرسازی در ایران از دیدگاه متخصصان نشان داد که بررسی نقش متخصص شهرسازی در ایران مبین غلبه دیدگاه تکنسین و یا مشاور در فرایند تصمیم‌گیری بوده، تأکید اصلی بر تهیه طرح‌های توسعه در مقیاس‌های مختلف است. نمود نقش متخصص شهرسازی در محتوای آموزش شهرسازی، غلبه دانش رویه‌ای/ کاربردی، مهارت‌های تکنیکی و تحلیلی بوده، ارزش‌ها بی‌اهمیت است که نشان‌دهنده انطباق نقش متخصص شهرسازی با محتوای آموزشی در ایران است.

کلانتری خلیل‌آباد و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «مؤلفه‌های اجتماعی الگوی شهرسازی ایرانی و اسلامی»، پس از مرور ادبیات جهانی درباره ابعاد اجتماعی شهرسازی، به تبیین مؤلفه‌های اجتماعی الگوی شهرسازی ایرانی-اسلامی پرداخته‌اند و

مؤلفه‌هایی همچون امنیت، عدالت اجتماعی بهداشت، همسایگی و غیره بر اساس تعالیم اسلام و سوابق شهرسازی ایرانی-اسلامی از جمله عوامل مهم در مباحث اجتماعی الگوی شهرسازی ایرانی-اسلامی معرفی شده است و می‌تواند به عنوان هدایت‌کننده و راهنمایی برای ایجاد فضاهای شهری اسلامی و ایرانی، افزایش کیفیت زندگی، افزایش تعاملات اجتماعی، مشارکت اهالی در محله و تحقق عدالت اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد. مؤلفه‌های الگوی شهرسازی اسلامی و ایرانی، تصمیم‌گیران و تصمیم‌سازان مسائل شهری را از سردرگمی‌هایی می‌بخشد و آنچه را برای حیات مادی و معنوی انسان حائز اهمیت است، معرفی می‌کند. آنچه این مقاله را از سایر مقالات متمایز می‌سازد، بحث درباره مؤلفه‌های آموزش شهرسازی با تأکید بر شهر اسلامی است. آنچه مسلم است این است که آموزش شهرسازی در دانشگاه‌های مختلف کشور دچار تغییر اساسی شده و شهرسازان در این حوزه‌ها از استانداردهای معین دور شده‌اند. از جمله این حوزه‌ها می‌توان به ارتباط این مؤلفه‌ها با شاخص‌های شهر اسلامی اشاره نمود. از این‌رو پژوهش حاضر بر آن است که با عنایت به مطالعات پیشین و ترکیب یافته‌های متفاوت، دستاوردهای آموزش شهرسازی را ارائه کند و میزان اثربخشی این مؤلفه‌ها را جمع‌بندی نماید.

روش تحقیق

تحقیق حاضر، جزء تحقیقات توصیفی-تحلیلی است؛ از نظر نحوه گردآوری داده‌ها، جزء تحقیقات پیمایشی است که به تشریح وضعیت مسئله، ابعاد آن و شناسایی مؤلفه‌های آموزش شهر اسلامی می‌پردازد. در بخش کمی این پژوهش از شیوه مدل‌سازی معادلات ساختاری بهره گرفته است. در این شیوه، منابع داده‌ها شامل مشاهدات میدانی، مطالعه اسنادی و تهیه پرسشنامه‌ای می‌شود و از همه آنها می‌توان برای گردآوری اطلاعات بهره گرفت. از این‌رو در این پژوهش در مجموع از روش‌های تحلیل کیفی-کمی (آمیخته) برای استخراج، ارزیابی و اهمیت‌سنجی مؤلفه‌ها و ریزمؤلفه‌های مربوطه و نیز تحلیل رابطه میان متغیرهای اصلی با یکدیگر و نیز رابطه آنها با متغیر وابسته مدل و مدل‌سازی تمامی این روابط بهره برده می‌شود.

روند انجام کار بدین صورت است که ابتدا با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و با بررسی کارهای پیشین، متغیرهای اصلی مدل و نیز شاخص‌های مربوط به هر یک استخراج شده و در معرض نظر خبرگان این حوزه که شامل صاحب‌نظران حوزه شهرسازی (اساتید و خبرگان علمی مرتبط با حوزه شهرسازی) است، قرار می‌گیرد و اصلاحات، حذف و اضافات و تعدیلات لازم روی آن صورت می‌پذیرد. سپس مبتنی بر این متغیرها و شاخص‌های به‌دست‌آمده

برای هر یک، پرسشنامه‌ای طراحی شده که طی آن، این قابلیت وجود دارد که اهمیت هر یک از شاخص‌های به‌دست‌آمده در قالب یک سؤال و از طریق طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت ارزیابی شود.

پس از تأیید روایی این پرسشنامه توسط خبرگان مربوطه، بسته به تعداد شاخص‌های (سوالات) مورد نظر، این پرسشنامه در معرض نظر تعدادی از دانشجویان محدوده مورد مطالعه در این حوزه قرار می‌گیرد. همچنین بعد از اطمینان از پایایی و نرمال بودن داده‌های نرم به‌دست‌آمده توسط آزمون‌های مربوطه و با بهره‌گیری از نرم‌افزار SPSS، ابتدا به بررسی معناداری رابطه میان شاخص‌های به‌دست‌آمده با متغیر اصلی مربوطه می‌پردازیم. برای این منظور از روش تحلیل عاملی تأییدی (CFA¹) از طریق نرم‌افزار لیزرل بهره می‌گیریم. پس از حذف شاخص‌هایی که معنادار نیستند، به سراغ طراحی یک مدل مفهومی برای کیفیت رابطه میان متغیرهای توضیحی و متغیر وابسته رفته، با استفاده از مدل‌یابی معادلات ساختاری (SEM) در لیزرل، مدل مربوطه را مورد ارزیابی و آزمون قرار می‌دهیم و پس از حصول اطمینان از دستیابی به شاخص‌های مطلوب در مدل (از جمله RMSEA و خی‌دو بهنجار)، اقدام به تحلیل معناداری و کیفیت روابط میان متغیرهای اصلی با متغیر وابسته در مدل می‌پردازیم و مبتنی بر آن، اولویت‌بندی‌های لازم را برای هر یک از مؤلفه‌ها (متغیرها) و ریزمؤلفه‌ها (شاخص‌ها) ارائه می‌کنیم.

لازم به ذکر است که از این روش علمی در پژوهش‌های مدرن برخی از گرایش‌های رشته‌های مهندسی صنایع، مدیریت و حوزه‌های علوم اجتماعی و انسانی به صورت گسترده‌ای استفاده می‌شود. در ادامه به تشریح دقیق هر یک از گام‌های اصلی مربوط به این روش تا دستیابی به تحلیل نهایی و نتایج مستخرج از مدل کمی تحلیل ساختاری کوواریانس می‌پردازیم.

طراحی پرسشنامه (مبتنی بر مدل نظری مستخرج اولیه)

مبتنی بر این روش، برای تحقیق حاضر، ابتدا متناسب با متغیرهای مشاهده‌شده و مکنون مدل نظری یادشده، پرسشنامه‌ای (به تعداد متغیرهای مکنون به‌اضافه متغیر وابسته مدل) و در مجموع سی سؤال طراحی شد و نحوه نمره‌دهی به هر سؤال (متغیر) در آن بر اساس طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت تعریف شد.

تأیید روایی سوالات (شاخص‌ها) جهت دستیابی به مدل نظری (پرسشنامه) نهایی

مقصود از روایی برای ابزار پژوهش به اعتبار سنجی ابزار جهت اطمینان از دقت و صحت آن توجه دارد و به این سؤال پاسخ می‌دهد که آیا ابزار اندازه‌گیری، آنچه را که قصد اندازه‌گیری آن را

داریم، واقعاً می‌سنجد یا خیر؟ به عبارت دیگر میزان اعتبار یک ابزار اندازه‌گیری به توان آن ابزار در اندازه‌گیری پدیده مورد مطالعه بستگی دارد (شبانکاره و حمیدی، ۱۳۹۷: ۱۱۰۴). جهت تأیید روایی سوالات این پرسشنامه، از نظرهای تعدادی از اساتید و خبرگان این حوزه استفاده شده و اصلاحات و تعدیل لازم روی آن صورت پذیرفته است و بدین ترتیب روایی آن تأمین گردید. لازم به ذکر است که جامعه آماری این پژوهش جهت گردآوری اطلاعات لازم، دانشجویان رشته شهرسازی دانشگاه آزاد واحد کرج بودند که می‌توانند در حوزه تأثیر مؤلفه‌های شهر اسلامی اظهارنظر نمایند.

پایایی^۱

پایایی، یکی از ویژگی‌های فنی ابزار اندازه‌گیری است که از آن به اعتبار، دقت و اعتمادپذیری تعبیر می‌شود. پایایی تحقیق نشان‌دهنده این امر است که ابزار اندازه‌گیری در شرایط یکسان، نتایج یکسانی به دست بدهد. همچنین پایایی تحقیق نشان‌دهنده نتایج دقیق در بررسی موضوع موردنظر و همچنین به اندازه‌گیری و سنجش مکرر پرسشنامه بستگی دارد. روش آلفای کرونباخ از جمله معتبرترین روش‌ها جهت تعیین پایایی ابزار تحقیق است که در این تحقیق نیز از آن استفاده شده است. ضریب آلفای کرونباخ در قالب میانگین همبستگی‌های درونی میان موارد اندازه‌گیری‌کننده مفهوم، محاسبه می‌شود. پایایی‌های کمتر از ۰/۶ نوعاً ضعیف تلقی می‌شود و پایایی‌های ۰/۷ قابل قبول و بالاتر از ۰/۸ خوب قلمداد می‌شود. اگر آلفای کرونباخ به ۱ نزدیک‌تر باشد، پایایی سازگاری درونی بیشتر است (ر.ک: دانایی‌فرد، ۱۳۸۸). در تحقیق حاضر، نتایج پایایی پرسشنامه‌ها با استفاده از روش آلفای کرونباخ در جدول شماره (۱) به نمایش گذاشته شده است.

جدول ۱- مقادیر پایایی متغیرها

متغیرها	شماره سوالات	تعداد سوالات	مقادیر آلفای کرونباخ
کیفیت، شیوه‌ها و ابزار آموزش	۱-۵	۵	۰,۰۷۸
مربیان و مدرسان	۶-۱۰	۵	۰,۰۹۳
عوامل اساسی آموزش	۱۱-۱۵	۵	۰,۰۸۵
مهارت‌های آموزشی	۱۶-۲۰	۵	۰,۰۸۱
ارزش‌های آموزش	۲۱-۲۵	۵	۰,۰۷۹

با توجه به مقدار آلفای به‌دست‌آمده که بالاتر از ۰,۷۰ است. بنابراین پایایی قابل قبول و در حد خوب می‌باشد، لذا پایایی این پرسشنامه‌ها مورد تأیید قرار گرفت.

تعیین حجم نمونه لازم

حال سؤال مهم این است که تعداد نمونه‌هایی که برای جمع‌آوری داده‌های نرم مورد نیاز مدل باید به آنها مراجعه نمود، چه عددی است؟ به عبارت دیگر یکی از پرسش‌های بسیار مهم در تحلیل عاملی، تعیین حداقل حجم نمونه است. تعیین حداقل حجم نمونه لازم برای گردآوری داده‌های مربوط به مدل‌یابی معادلات ساختاری، بسیار بااهمیت است. هرچند درباره حجم نمونه لازم برای تحلیل عاملی و مدل‌سازی ساختاری، توافق کلی وجود ندارد، به‌زعم بسیاری از پژوهشگران، حداقل حجم نمونه لازم ۲۰۰ است (صادقی شاهدانی و خوشخوی، ۱۳۹۶: ۱۵۲). از این‌رو در این پژوهش، جامعه آماری تحقیق برای بررسی اهمیت و میزان اثربخشی و تأثیر مؤلفه‌های آموزش شهرسازی بر مؤلفه‌های شهر اسلامی، تمامی دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته‌های شهرسازی در دانشگاه پیام نور واحد کرج، به تعداد ۸۲۰ نفر بود که تعیین حجم نمونه بر اساس جدول کرجسی-مورگان، تعداد ۲۶۰ نفر برآورد گردید و به روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شد.

با توجه به موارد یادشده، حجم نمونه ۲۶۰ نفر که برای ارزیابی مدل نظری مربوطه در این پژوهش در نظر گرفته شده، از نظر علمی قابل دفاع، کفایت‌کننده و مطلوب است. لازم به ذکر است که مراجعه به این پرسشگران عمدتاً از طریق ارسال فرم الکترونیکی صورت گرفته است و نظرهای آنها در قالب طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت و اعداد ۱ تا ۵ جمع‌آوری و در نرم‌افزار اکسل وارد شد و سپس برای انجام تحلیل‌ها و آزمون‌های پایایی و نرم‌الیته به نرم‌افزارهای spss و بعد از آن جهت تحلیل عاملی تأییدی و مدل‌یابی معادلات ساختاری به lisrel فراخوانی می‌شود.

معادلات ساختاری

برای بررسی روابط علی میان متغیرها به صورت منسجم، کوشش‌های زیادی در دهه اخیر صورت گرفته است. یکی از این روش‌های نویدبخش در این زمینه، مدل معادلات ساختاری یا تحلیل چندمتغیری با متغیرهای مکنون است. این مدل، یک رویکرد آماری جامع برای فرضیه‌هایی است که درباره روابط بین متغیرهای مشاهده‌شده و متغیرهای مکنون است. از طریق این رویکرد می‌توان قابل قبول بودن مدل‌های نظری را در جامعه‌های خاص با استفاده از داده‌های هم‌بستگی، غیر آزمایشی و آزمایشی آزمون نمود (هنری، ۱۳۹۰: ۸۸). مدل‌های علی

شکل ۱- مدل مفهومی تحقیق

یافته‌های تحقیق

تحلیل مدل و نتایج آن

برای تحلیل داده‌های تحقیق از تحلیل‌های گوناگونی استفاده شده است، به گونه‌ای که ابتدا فرض نرمال بودن داده‌ها در هر گروه را به کمک آزمون کولموگروف-اسمیرنوف بررسی نموده و سپس به منظور آزمون فرضیه‌های پژوهش از آزمون تحلیل مسیر با استفاده از نرم‌افزار LISREL بهره گرفته شده است.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها در بخش کمی

برای بررسی و تجزیه و تحلیل داده‌های این تحقیق از روش‌ها و فنون آماری استفاده شده است. این داده‌ها ابتدا در نرم‌افزار Excel مرتب و دسته‌بندی شد و برخی از شاخص‌ها و نمودارهای اولیه آن با این نرم‌افزار استخراج شد. سپس با استفاده از نرم‌افزارهای تخصصی آماری مانند Lisrel8.8 و SPSS25 به تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها پرداخته شد. این تجزیه و تحلیل در دو بخش انجام شد.

۱- استفاده از آمار توصیفی: برای تبیین ویژگی‌های مربوط به جامعه و نمونه‌های آماری (ویژگی‌های دموگرافی) و همچنین ویژگی‌های مربوط به متغیرهای مورد مطالعه از آمار توصیفی شامل نمودارها، شاخص‌های مرکزی و پراکندگی استفاده شد. از آنجا که تحقیق حاضر، توصیفی-پیمایشی بود، استفاده از این شاخص‌ها می‌توانست در تشریح بیشتر متغیرهای مورد مطالعه به تحقیق کمک نماید.

۲- استفاده از آمار استنباطی (فنون آماری): برای تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش از نرم‌افزار spss25 و برای آزمون فرضیات پژوهش از نرم‌افزار Lisrel8.8 استفاده شده است.

(مدل‌های معادله ساختاری، مدل‌های چندشاخصه متغیر پنهان) متعلق به قوی‌ترین ابزار تجزیه و تحلیل داده‌های راهنمای نظریه در بازاریابی و تحقیقات مصرف‌کننده است. آنها این واقعیت را در نظر می‌گیرند که مرتبط‌ترین متغیرهای روان‌شناختی با مشاهده مستقیم قابل دسترسی نیستند. به عنوان متغیرهای پنهان، آنها ممکن است تأثیر خود را به طور غیر مستقیم در تعدادی از شاخص‌ها بیان کنند (Davies et al, 1999: 249).

از این‌رو در این مدل، روابط میان ساختارهای نظری با رگرسیون یا ضرایب مسیر بین عوامل نشان داده می‌شود. مدل معادله ساختاری، متضمن ساختاری برای کوواریانس بین متغیرهای مشاهده شده است که مدل جایگزین ساختار کوواریانس نام دیگر را ارائه می‌دهد. با این حال مدل را می‌توان با استفاده از متغیرها یا عوامل مشاهده شده گسترش داد که باعث می‌شود مدل‌سازی ساختار کوواریانس، نام کمی دقیق‌تری داشته باشد. بسیاری از محققان به سادگی این مدل‌ها را «مدل‌های Lisrel» می‌پندارند. LISREL مخفف عبارت Linear Structural RELations و نامی است که توسط Jöreskog برای اولین و محبوب‌ترین برنامه‌های SEM استفاده می‌شود. مدل‌های معادلات ساختاری اغلب با نمودار مسیر گرافیکی تجسم می‌شوند که معمولاً در مجموعه‌ای از معادلات ماتریسی نشان داده می‌شوند (Hox & Bechger, 1998: 354).

هرچند مدل‌های آماری دیگری نیز وجود دارد که می‌توان از آنها برای تجزیه و تحلیل مدل‌های معادلات ساختاری استفاده کرد، اما محققان، LISREL را ارجح‌ترین نرم‌افزار آماری در نظر گرفته‌اند. در واقع شناسایی میان SEM و LISREL به‌فردی مشخص است که مدل‌های معادلات ساختاری اغلب بدون توجه به نرم‌افزاری که مورد استفاده قرار می‌گیرد، مدل‌های LISREL نامیده می‌شود. محققان، روش SEM را به نوبه خود به عنوان یکی از پیچیده‌ترین ابزار آماری در نظر می‌گیرند. بنابراین کاملاً منطقی است که بپذیریم کسانی که اصول LISREL را درک می‌کنند، در استفاده از برنامه‌های جایگزین با مشکلات جدی روبه‌رو نخواهند شد (Vieira, 2011: 3).

الگوی مفهومی پژوهش

در اینجا، بعد از بررسی مبانی نظری که به طور عمده از مطالعه ادبیات و پژوهش‌های مربوطه حاصل شد، الگوی مفهومی باید طراحی شود. بر همین اساس الگوی مفهومی موردنظر را می‌توان در شکل (۱) مشاهده کرد. در این مدل، مؤلفه‌های شهر اسلامی به عنوان متغیر وابسته و متغیرهای ارزش، کیفیت آموزش شیوه‌ها و ابزار، مدرسان/مربیان، عوامل اصلی آموزش و مهارت‌ها پس از تحلیل عاملی اکتشافی به عنوان متغیر مستقل شناسایی شدند.

۲-۱- تحلیل توصیفی: برای شناخت بهتر ماهیت جامعه‌ای که در پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته است و آشنایی بیشتر با متغیرهای پژوهش، قبل از تجزیه و تحلیل داده‌های آماری، لازم است این داده‌ها توصیف شود. همچنین توصیف آماری داده‌ها، گامی در جهت تشخیص الگوی حاکم بر آنها و پایه‌ای برای تبیین روابط بین متغیرهایی است که در پژوهش به کار می‌رود. با توجه به نتایج بخش ابتدایی پرسشنامه (ویژگی‌های جمعیتی-شناختی)، اطلاعات مشخصات نمونه آماری به طور خلاصه در جدول شماره (۲) ارائه می‌شود.

جدول ۲- اطلاعات توصیفی پاسخ‌دهندگان

مشخصات دموگرافیک	طبقه‌بندی	فراوانی	درصد فراوانی
جنسیت	زن	۱۰۵	۳۵,۵
	مرد	۱۵۰	۶۴,۵
	جمع	۲۵۵	۱۰۰
رده سنی	۲۵-۱۹	۶۰	۲۲,۶
	۳۰-۲۶	۸۱	۳۶,۱
	۴۰-۳۱	۵۸	۲۱,۳
	۵۰-۴۱	۵۶	۲۰
	بالای ۵۰	۰	۰
	جمع	۲۵۵	۱۰۰
میزان تحصیلات	کارشناسی	۸۹	۳۴,۸
	کارشناسی‌ارشد	۱۰۹	۴۵,۸
	دکتری	۵۷	۱۹,۴
	جمع	۲۵۵	۱۰۰
وضعیت تأهل	مجرد	۱۶۳	۷۲,۹
	متاهل	۹۲	۳۶,۱
	جمع	۲۵۵	۱۰۰

اطلاعات جدول نشان می‌دهد که ۳۵,۵ درصد از پاسخ‌دهندگان را زنان و ۶۴,۵ درصد را مردان تشکیل داده‌اند که بیشترین آنها متعلق به رده سنی ۲۶-۳۰ سال و کمترین آنها متعلق به رده سنی ۴۱-۵۰ سال است. همچنین اکثریت افراد جامعه که تعداد آنها ۱۰۹ نفر (حدود ۴۵,۸ درصد افراد) است، در مقطع کارشناسی‌ارشد مشغول به تحصیل هستند و تعداد ۸۹ نفر در مقطع کارشناسی و تعداد ۵۷ نفر در مقطع دکتری بودند و در نهایت اکثریت پاسخ‌دهندگان مجرد بودند.

۲-۲- آزمون کلموگروف-اسمیرنوف (K-S): این آزمون برای تطابق توزیع، احتمال‌های تجمعی مقادیر در مجموعه داده‌ها را با احتمال تجمعی همان مقادیر در یک توزیع نظری خاص مقایسه می‌کند. اگر اختلاف آن به قدر کافی بزرگ باشد، این آزمون نشان خواهد داد که داده‌های شما با یکی از توزیع‌های نظری موردنظر مطابقت ندارد. در این آزمون، اگر معیار تصمیم (p-value) کمتر از ۰,۰۵ باشد، فرض صفر رد می‌شود؛ یعنی داده‌ها نمی‌توانند از یک توزیع خاص مانند پواسن، نرمال، نمایی یا یکنواخت باشند.

جدول ۳- آزمون کلموگروف-اسمیرنوف برای بررسی نرمال بودن

با نرمال نبودن توزیع داده‌ها

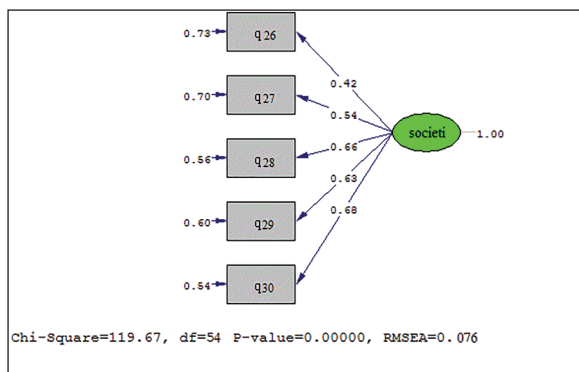
متغیر	ابعاد	آماره آزمون	سطح معنی‌داری	تعداد
مؤلفه‌های آموزش شهرسازی	کیفیت، شیوه‌ها و ابزار آموزش	۰,۰۱۰۵	۰,۰۶۴۵	۲۵۵
	مربی‌ان و مدرسان	۰,۰۸۸۹	۰,۰۷۸	۲۵۵
	عوامل اساسی آموزش	۱,۲۰۹	۰,۲۳۰	۲۵۵
	مهارت‌های آموزشی	۰,۳۳۲	۰,۷۹۸	۲۵۵
	ارزش‌های آموزشی	۰,۷۵۹	۰,۳۳۱	۲۵۵
	مؤلفه‌های شهرسازی اسلامی	۰,۶۲۷	۰,۱۲۰	۲۵۵

۲-۳- تحلیل عاملی تأییدی: برای روایی سنجی سؤالات هر یک از عوامل، از نرم‌افزار LISREL استفاده شد. جدول ماتریس اجزای تشکیل‌دهنده و ماتریس چرخشی اجزای تشکیل‌دهنده بارهای عاملی را که بالاتر از ۰/۵ و زیرمجموعه یک عامل (عامل اول) قرار می‌گرفتند، به عنوان بارهای عاملی اصلی در نظر گرفتیم و بارهای عاملی ضعیف و همچنین قرار گرفتن در یک عامل دیگر (عامل دوم) برای سنجش بهتر متغیر، از تحلیل حذف شد. نتایج این آزمون برای عامل‌ها در جدول زیر آورده شده است. مؤلفه‌های آموزش شهرسازی را با حروف اختصاری لاتین (m1, m2, m3, m4, m5) و مؤلفه‌های شهر اسلامی (society) در محیط نرم‌افزاری لیزرل نام‌گذاری نموده‌ایم (شکل شماره (۲)). وجود ضرایب بالای ۰,۰۵ سطح معناداری در جدول شماره (۳)، نشان از پذیرش نرمال بودن داده‌ها در این مطالعه دارد.

۲-۳- تحلیل عاملی تأییدی: برای روایی سنجی سؤالات هر یک از عوامل، از نرم‌افزار LISREL استفاده شد. جدول ماتریس اجزای تشکیل‌دهنده و ماتریس چرخشی اجزای تشکیل‌دهنده بارهای عاملی را که بالاتر از ۰/۵ و زیرمجموعه یک عامل (عامل اول) قرار می‌گرفتند، به عنوان بارهای عاملی اصلی در نظر گرفتیم و بارهای عاملی ضعیف و همچنین قرار گرفتن در یک عامل دیگر (عامل دوم) برای سنجش بهتر متغیر، از تحلیل حذف شد. نتایج

این آزمون برای عامل‌ها در جدول زیر آورده شده است. مؤلفه‌های آموزش شهرسازی را با حروف اختصاری لاتین (m1, m2, m3, m4, m5) و مؤلفه‌های شهر اسلامی (society) در محیط نرم‌افزاری لیزرل نام‌گذاری نموده‌ایم (شکل شماره ۲).

شکل ۳- تحلیل عاملی تأییدی مؤلفه‌های آموزش شهرسازی اسلامی

همچنین بار عاملی بیشتر از ۰٫۳، مقادیر به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که هیچ‌کدام از سؤالات متغیر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی حذف نمی‌شود و با توجه به مقادیر ضریب تعیین سؤال ۲۶، کمترین تأثیر را در اندازه‌گیری متغیر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی دارد و سؤال سی‌ام، بیشترین تأثیر را در اندازه‌گیری متغیر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی دارد (شکل شماره ۳).

آزمون مدل پژوهش

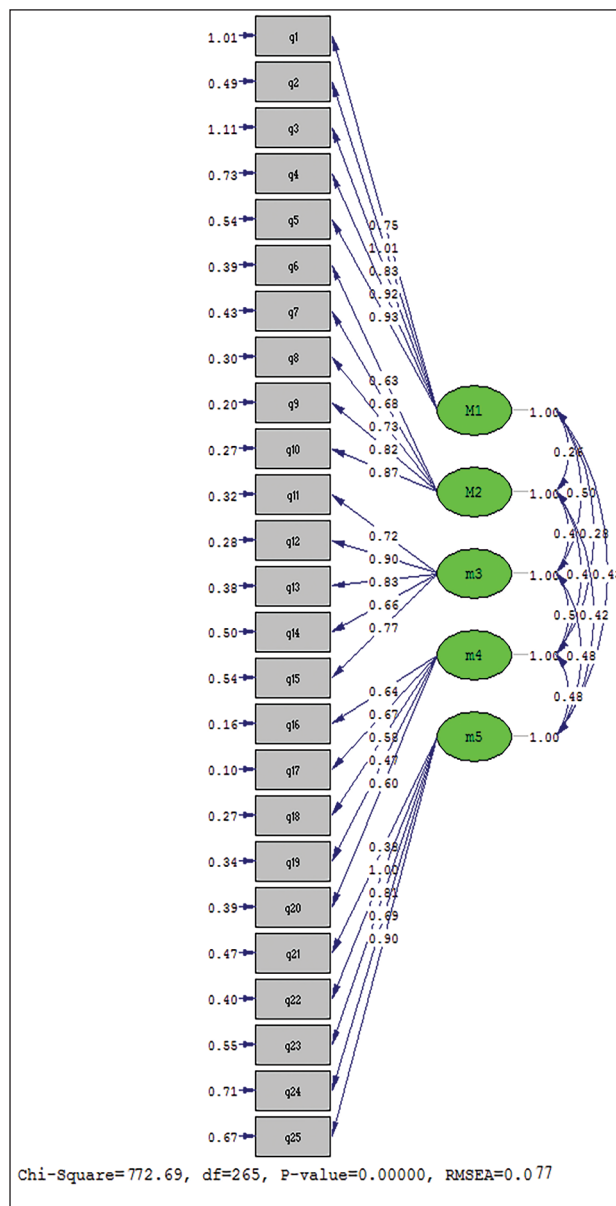
تحلیل مسیر مدل اول پژوهش

پس از آزمون مدل‌های اندازه‌گیری متغیرهای تحقیق توسط تحلیل عاملی تأییدی مرتبه اول و اطمینان از صحت مدل‌های اندازه‌گیری، در این قسمت نیز از روش تحلیل مسیر مدل معادلات ساختاری برای آزمون فرضیه‌های تحقیق استفاده می‌شود. در این روش با استناد به مقدار P VALUE، شاخص‌های برازندگی و مقدار T VALUE بین متغیرهای برون‌زا و درون‌زای معناداری مدل، روابط بین متغیرها و همچنین تناسب و برازندگی مدل بررسی می‌شود. اگر مقدار P VALUE کمتر از ۰٫۵ باشد، مدل معنادار است و اگر مقدار T VALUE بین متغیرهای درون‌زا و برون‌زا از ۱٫۹۶ بیشتر و یا از ۱٫۹۶ کمتر نباشد، معنادار است (شکل شماره ۴).

آزمون فرضیه‌های تحقیق

مؤلفه‌های آموزش شهرسازی بر مؤلفه‌های شهر اسلامی در بین دانشجویان شهرسازی تأثیر معنادار دارد.

۱. کیفیت آموزش، شیوه‌ها و ابزار بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان شهرسازی، تأثیر معنادار دارد.
۲. مربیان و مدرسان بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان شهرسازی، تأثیر معنادار دارند.
۳. عوامل اساسی آموزش بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان شهرسازی، تأثیر معنادار دارد.
۴. مهارت‌های آموزشی بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان شهرسازی، تأثیر معنادار دارد.
۵. ارزش‌های آموزشی بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان شهرسازی، تأثیر معنادار دارد.

شکل ۲- تحلیل عاملی تأییدی مؤلفه‌های آموزش شهرسازی

بار عاملی بیشتر از ۰٫۳، مقادیر به‌دست‌آمده، نشان می‌دهد که هیچ‌کدام از سؤالات متغیر مؤلفه‌های آموزش شهرسازی حذف نمی‌شود و با توجه به مقادیر ضریب تعیین، سؤال دوم، بیشترین تأثیر را در اندازه‌گیری متغیر مؤلفه‌های آموزش شهرسازی دارد و سؤال اول، کمترین تأثیر را در اندازه‌گیری متغیر مؤلفه‌های آموزش شهرسازی دارد.

با توجه به مقادیر ضرایب مسیر، شرط معناداری این است که عدد به دست آمده نباید بین ۱/۹۶ و ۱/۹۶- باشد. در این صورت متغیرها یا سازه‌های آنها با احتمال ۹۵ درصد معنادار هستند و با توجه به شرط دوم مقدار ضریب مسیر به دست آمده اگر بزرگ‌تر از ۲/۵۸ باشد، معناداری با احتمال ۹۹ درصد پذیرفته خواهد شد. بر مبنای مقادیر ضرایب مسیر در جدول شماره (۴)، نتایج به شرح ذیل است:

۱. کیفیت، روش‌ها و ابزار آموزش بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در بین دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی با میزان ضریب مسیر ۵,۲۲ و احتمال ۹۹ درصد تأثیر معنادار دارد که این نشان‌دهنده تأثیر قوی مؤلفه کیفیت، روش‌ها و ابزار آموزش بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی است. این فرضیه مورد تأیید است.

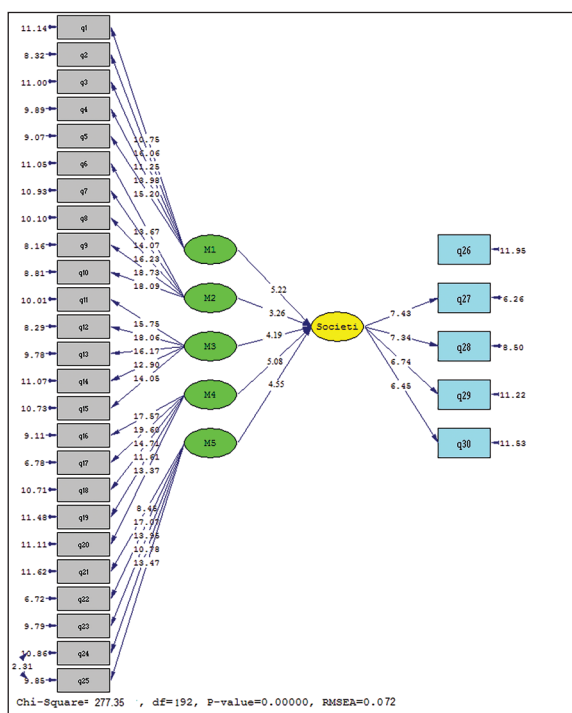
۲. مربیان و مدرسان بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در بین دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی در دانشگاه پیام نور واحد کرج با میزان ضریب مسیر ۳,۲۶ و احتمال ۹۹ درصد تأثیر معنادار دارند که این نشان‌دهنده تأثیر نسبتاً خوب مؤلفه مربیان و مدرسان بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی در دانشگاه پیام نور واحد کرج است. این فرضیه مورد تأیید است.

۳. عوامل اساسی آموزش بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی در دانشگاه پیام نور واحد کرج با میزان ضریب مسیر ۴,۱۹ و احتمال ۹۹ درصد، تأثیر معنادار دارد که این نشان‌دهنده تأثیر نسبتاً بالای مؤلفه عوامل اساسی آموزش بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی در دانشگاه پیام نور واحد کرج است. این فرضیه مورد تأیید است.

۴. مهارت‌های آموزشی بر مؤلفه‌های آموزش شهرسازی در میان دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی در دانشگاه پیام نور واحد کرج با میزان ضریب مسیر ۵,۰۸ و احتمال ۹۹ درصد، تأثیر معنادار دارد که این نشان‌دهنده تأثیر قوی مؤلفه مهارت‌های آموزشی بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی در دانشگاه پیام نور واحد کرج است. این فرضیه مورد تأیید است.

۵. ارزش‌های آموزشی بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی در دانشگاه پیام نور واحد کرج با میزان ضریب مسیر ۴,۵۵ و احتمال ۹۹ درصد، تأثیر معنادار دارد که این نشان‌دهنده تأثیر نسبتاً بالای مؤلفه ارزش‌های آموزشی بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی در دانشگاه پیام نور واحد کرج است. این فرضیه مورد تأیید است.

از میان مؤلفه‌های آموزش شهرسازی به ترتیب کیفیت، روش‌ها

شکل ۴- آزمون مدل ساختاری فرضیه‌های تحقیق (تحلیل مسیر)

با توجه به پیشنهادهای سیستم جهت ارتقاء بار معنایی؛ پیشنهادهای مطرح شده اجرا شد و نتایج نشان از بالا رفتن بار معنایی سؤالات متغیر آشکار و مکنون می‌دهد و همچنین بیشترین تأثیر متغیر مکنون (Societi) را به سؤالات ۳۰-۲۷ اختصاص داده است.

جدول ۴- آزمون فرضیه‌های تحقیق

متغیر	متغیر	ضریب مسیر	معناداری	بار عاملی	درصد اطمینان	نتیجه فرضیه‌ها
کیفیت، شیوه‌ها و ابزار آموزش	مؤلفه‌های شهر اسلامی	۵,۲۲	۰,۰۰۰	۰,۶۱	۰,۹۹	تأیید
مربیان و مدرسان	مؤلفه‌های شهر اسلامی	۳,۲۶	۰,۰۰۰	۰,۴۲	۰,۹۹	تأیید
عوامل اساسی آموزش	مؤلفه‌های شهر اسلامی	۴,۱۹	۰,۰۰۰	۰,۴۳	۰,۹۹	تأیید
مهارت‌های آموزشی	مؤلفه‌های شهر اسلامی	۵,۰۸	۰,۰۰۰	۰,۵۳	۰,۹۹	تأیید
ارزش‌های آموزشی	مؤلفه‌های شهر اسلامی	۴,۵۵	۰,۰۰۰	۰,۴۸	۰,۹۹	تأیید

ضرایب معناداری، تأثیر متغیرهای مستقل و وابسته مدل ساختاری پژوهش را نشان می‌دهد. ضرایب معناداری (T value) بین متغیرهای پژوهش، از مقدار ۱,۹۶ بزرگ‌تر است و می‌توان استنباط کرد که تأثیر متغیرها بر همدیگر معنادار است. همچنین مقدار = 0.000 (P value) به دست آمده از آزمون مدل ساختاری بیانگر معناداری و قابل آزمون بودن این مدل است.

و ابزار آموزشی، مهارت‌های آموزشی، ارزش‌های آموزشی، مربیان و مدرسان عوامل اساسی آموزش و عوامل اساسی آموزش دارای بیشترین اثرگذاری بر مؤلفه‌های شهر اسلامی هستند. بنابراین طبق نظر دانشجویان مورد مطالعه، بالاترین تأثیرگذاری از میان مؤلفه‌های آموزش شهرسازی، متعلق به مؤلفه کیفیت، روش‌ها و ابزار آموزشی و کمترین تأثیرگذاری متعلق به مؤلفه مربیان و مدرسان است.

جدول ۵- شاخص‌های برازش مدل ساختاری پژوهش

معیارهای برازش مدل	شاخص	مقادیر	دامنه قابل قبول	نتیجه
کای دو نسبی	χ^2/df^2	۱,۴۴۴	>3	خیلی خوب
حداقل مجموع مجزورات خطاها	RM-SEA	۰/۰۷۲	$>08/0$	خیلی خوب
شاخص نیکویی برازش	PGFI	۰/۰۷۶	$<05/0$	خیلی خوب
شاخص نیکویی برازش اصلاح‌شده	AGFI	۰/۰۸۷	$<08/0$	خوب
شاخص نیکویی برازش	GFI	۰/۰۸۵	$<08/0$	خیلی خوب
شاخص برازش هنجار شده	NFI	۰/۰۹۵	$<09/0$	خوب
شاخص برازش غیر نرم	NNFI	۰/۰۹۴	$<09/0$	خیلی خوب
شاخص برازش افزایشی	IFI	۰/۰۹۵	$<09/0$	خیلی خوب
شاخص برازش تطبیقی	CFI	۰/۰۹۶	$<09/0$	خیلی خوب

در نهایت می‌توان گفت که کای دو روی درجه آزادی، برای ارزیابی برازش کل مدل است. بر اساس این آماره، فرض صفر این است که مدل به طور کامل با داده‌های جامعه آماری برازش دارد. زمانی که آماره کای دو از نظر آماری معنی‌دار باشد، منجر به رد این فرض می‌گردد و نشان می‌دهد که مدل موردنظر، از برازش کامل برخوردار نیست و رد می‌شود. برای رد فرض صفر از کای دو نسبی نیز استفاده می‌کنند. در صورتی که مقدار این نسبت کمتر از ۳ باشد، فرض صفر تأیید می‌شود. به عبارت دیگر مدل به طور کامل با داده‌های جامعه آماری برازش دارد. از آنجا که میزان کای دو نسبی محاسبه‌شده مؤلفه‌های آموزش شهرسازی و مؤلفه‌های شهر اسلامی برابر با ۱,۴۴۴ است، بنابراین نشان‌دهنده تأیید فرض صفر و برازش کامل مدل داده‌های جامعه آماری است (جدول شماره ۵).

شاخص نیکویی برازش و شاخص نیکویی برازش اصلاح‌شده به شاخص‌های برازش مطلق معروف‌اند و مقدار این شاخص‌ها باید بزرگ‌تر از ۰/۸ باشد و مقدار بزرگ‌تر از این مقدار حاکی از برازش قابل قبول مدل است. از شاخص‌های دیگر این گروه، شاخص

برازش تطبیقی، شاخص برازش افزایشی، شاخص برازش هنجار شده و شاخص نیکویی برازش است که هرچه مقدار آنها بزرگ‌تر از ۰/۹ باشد و یا حداقل سه تا از این شاخص‌ها بزرگ‌تر از این مقدار باشد، نشان‌دهنده برازش خوب مدل است. مقادیر محاسبه‌شده نشان‌دهنده تأیید برازش مدل بر اساس این شاخص‌هاست. به عبارتی مدل از تناسب و برازش خوبی برخوردار است.

نتیجه‌گیری

شهر اسلامی به طور کلی با منطقه جغرافیایی تعیین‌شده به عنوان خاورمیانه شناخته می‌شود؛ اما تنها یک پنجم جمعیت مسلمان جهان در این منطقه زندگی می‌کنند. با کنار گذاشتن تصور غلط رایج غربی‌ها مبنی بر اینکه خاورمیانه عمدتاً سرزمینی عرب-اسلامی است، توجه به این نکته مهم است که تنوع بسیار زیادی در خاورمیانه با گروه‌های قبطی، دروزی، مارونی و دیگر مذاهب‌ها وجود دارد. از این‌رو جهان اسلام از جوامعی با نظام‌های مختلف اقتصادی و سیاسی تشکیل شده است. مطالعه این فرایندهای مرتبط (شهرسازی اسلامی)، ادبیات وسیعی را در جغرافیای شهری، اقتصاد شهری، جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی شهری و مطالعات مقایسه‌ای شهری و منطقه‌ای پر می‌کند و موضوعاتی مانند الگوهای سکونت، مهاجرت و تحرک، حومه‌نشینی و تشکیل شهرهای جهان را پوشش می‌دهد. فرایندهای شهرسازی، شکل و ساختار فضای شهری دوبعدی را ایجاد می‌کند. یکی از مسائل روز در ارتباط با شهرسازی، مسئله آموزش است که فرایندی دائمی، پویا و مستمر بوده، به افزایش دانش و آگاهی افراد منجر می‌شود. امروزه سیر شتابنده تغییر و تحولات بشری، ما را بیش‌ازپیش نیازمند آموزش ساخته و در صورت بی‌توجهی به این امر بسیار مهم، فرجامی جز جمود و سکون نخواهیم داشت.

در این میان مؤلفه‌های شهر اسلامی می‌توانند شیوه‌های آموزش شهرسازی را به آموزش مؤثرتری تغییر دهند و با تغییر در تفکر اساتید، تدریس آنها را از یک تلاش منفرد به یک تلاش مشترک تبدیل نمایند؛ زیرا جامعه نیز درباره جمع‌آوری فراتر از فردیت و وابستگی سازنده فراتر از محدود کردن خودمختاری است. بررسی دقیق‌تر این موضوع نشان می‌دهد که به طور مشخص نمی‌توان یک مدل جهانی برای آموزش شهرسازی پیشنهاد داد؛ زیرا دانشگاه‌های مختلف، موانع و فرصت‌های متفاوتی دارند و در نتیجه شیوه‌های آموزشی گوناگونی را تجربه می‌کنند. آنچه مشخص است، این موضوع است که وجود مؤلفه‌های شهر اسلامی می‌تواند در افزایش دانش اساتید و برقراری ارتباط مؤثر با دنیای حرفه مثرتر باشد و انگیزه دانشجویان را نیز افزایش دهد. بر این اساس انتظار می‌رود که با تشویق دانشگاه‌ها به تشکیل اجتماع‌های کوچک حرفه‌ای به کاربردی نمودن بیشتر

این رشته کمک نمایند. چنان که تاکنون کمتر مطالعه دقیقی، تأثیر مؤلفه‌های شهرسازی بر مؤلفه‌های شهر اسلامی را مستند کرده است. بنابراین ضرورت پژوهش، منتج به کالبدشکافی مؤلفه‌های آموزش شهرسازی و تأثیر بر مؤلفه‌های شهر اسلامی می‌شود که می‌تواند به عنوان یکی از راه‌کارهای ارتقای دانش، مهارت و نگرش اساتید و دانشجویان درباره مسائل کمی و کیفی رشته شهرسازی باشد.

اما نکته حائز اهمیت آن است که با وجود ادعان مراجع مختلف به اهمیت و نقش آموزش‌های غیر رسمی در ارتقای شایستگی اساتید، این سؤال قابل طرح است که مهم‌ترین تأثیر مؤلفه‌های آموزش شهرسازی بر مؤلفه‌های شهر اسلامی چیست؟ علاوه بر این شناسایی این مؤلفه‌ها و سنجش میزان تأثیر آنها، که نقش کلیدی در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری درباره مسائل شهری دارد، می‌تواند به اجرایی شدن اهداف توانمندسازی اساتید و درگیر نمودن اساتید و دانشجویان رشته شهرسازی در فرایند یادگیری اشاره داشته باشد. تحقیق حاضر بر اساس هدف، از نوع تحقیقات کاربردی است. همچنین از نظر ماهیت و روش، تحقیقی پیمایشی به شمار می‌آید و به تشریح وضعیت مسئله، ابعاد آن و شناسایی مؤلفه‌های آموزش شهرسازی و تأثیر آنها می‌پردازد.

از سوی دیگر این پژوهش به صورت کمی بوده که از شیوه مدل‌سازی معادلات ساختاری بهره گرفته است. در این شیوه، منابع داده‌ها شامل مشاهدات میدانی، مطالعه اسنادی و تهیه پرسشنامه‌ای می‌شود و از همه آنها می‌توان برای گردآوری اطلاعات بهره گرفت. از این‌رو در این پژوهش در مجموع از روش‌های تحلیل کیفی-کمی (آمیخته) برای استخراج، ارزیابی و اهمیت‌سنجی مؤلفه‌ها و ریزمؤلفه‌های مربوطه و نیز تحلیل رابطه میان متغیرهای اصلی با یکدیگر و نیز رابطه آنها با متغیر وابسته مدل و مدل‌سازی تمامی این روابط بهره برده شده است. روند انجام کار بدین صورت بود که ابتدا با استفاده از روش کتابخانه‌ای و اسنادی و با مطالعه و بررسی کارهای پیشین، متغیرهای اصلی مدل و نیز شاخص‌های مربوط به هر یک استخراج شده، در معرض نظر خبرگان این حوزه قرار گرفت و اصلاحات، حذف و اضافات و تعدیلات لازم روی آن صورت پذیرفت. سپس مبتنی بر این متغیرها و شاخص‌های به‌دست‌آمده برای هر یک، پرسشنامه‌ای طراحی شده که طی آن، این قابلیت وجود دارد که اهمیت هر یک از شاخص‌های به‌دست‌آمده در قالب یک سؤال و از طریق طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت ارزیابی شود. پس از تأیید روایی این پرسشنامه توسط خبرگان مربوطه، بسته به تعداد شاخص‌های (سوالات) موردنظر، این پرسشنامه در معرض

نظر تعدادی از دانشجویان محدوده مورد مطالعه در این حوزه قرار گرفت.

یافته‌های به‌دست‌آمده به دو بخش توصیفی و تحلیلی تقسیم شد. در بخش توصیفی، یافته‌های پژوهش حاکی از آن بود که ۳۵٫۵ درصد از پاسخ‌دهندگان را زنان و ۶۴٫۵ درصد را مردان تشکیل داده‌اند. همچنین بیشترین حجم نمونه مورد بررسی متعلق به رده سنی ۲۶-۳۰ سال و کمترین حجم نمونه مورد بررسی متعلق به رده سنی ۴۱-۵۰ سال و اکثریت افراد جامعه که تعداد آنها ۱۰۹ نفر (حدود ۴۵٫۸ درصد افراد) است، در مقطع کارشناسی‌ارشد مشغول به تحصیل هستند و همچنین تعداد ۸۹ نفر در مقطع کارشناسی و تعداد ۵۷ نفر در مقطع دکترا بودند. در نهایت با توجه به اطلاعات به‌دست‌آمده از یافته‌ها، اکثریت افراد پاسخ‌دهنده، مجرد بودند.

در مرحله بعد برای اطمینان از پایایی و نرمال بودن داده‌های نرم به‌دست‌آمده توسط آزمون‌های مربوطه و با بهره‌گیری از نرم‌افزار SPSS، ابتدا به بررسی معناداری رابطه میان شاخص‌های به‌دست‌آمده با متغیر اصلی مربوطه پرداختیم که برای این منظور از روش تحلیل عاملی تأییدی (CFA^۱) از طریق نرم‌افزار listrel بهره گرفتیم. پس از حذف شاخص‌هایی که معنادار نبودند، به سراغ طراحی یک مدل مفهومی برای کیفیت رابطه میان متغیرهای توضیحی و متغیر وابسته رفته، با استفاده از مدل‌یابی معادلات ساختاری (SEM) در لیزرل، مدل مربوطه را مورد ارزیابی و آزمون قرار دادیم و پس از حصول اطمینان از دستیابی به شاخص‌های مطلوب در مدل از جمله RMSEA و خی دو بهنجار، اقدام به تحلیل معناداری و کیفیت روابط میان متغیرهای اصلی با متغیر وابسته در مدل پرداختیم و مبتنی بر آن، اولویت‌بندی‌های لازم را برای هر یک از مؤلفه‌ها (متغیرها) و ریزمؤلفه‌ها (شاخص‌ها) ارائه کردیم.

همچنین در ادامه تحلیل پرسشنامه تحقیق نیز بار عاملی بیشتر از ۰٫۳ مقادیر به دست آمده است که نشان داد هیچ‌کدام از سوالات متغیر مؤلفه‌های آموزش شهرسازی حذف نمی‌شود و با توجه به مقادیر ضریب تعیین مؤلفه دوم (کیفیت آموزش، شیوه‌ها و ابزار)، بیشترین تأثیر را در اندازه‌گیری متغیر مؤلفه‌های آموزش شهرسازی دارد و مؤلفه اول (ارزش‌ها)، کمترین تأثیر را در اندازه‌گیری متغیر مؤلفه‌های آموزش شهرسازی دارد. در نهایت با توجه به فرضیه‌های تحقیق می‌توان به این نتیجه دست یافت که: کیفیت، روش‌ها و ابزار آموزش با میزان ضریب مسیر ۵٫۲۲ و احتمال ۹۹ درصد، مربیان و مدرسان با میزان ضریب مسیر ۳٫۲۶ و احتمال ۹۹ درصد، عوامل اساسی آموزش با میزان ضریب مسیر ۴٫۱۹ و احتمال ۹۹ درصد، مهارت‌های آموزشی با میزان ضریب

مسیر ۵،۰۸ و احتمال ۹۹ درصد و در نهایت ارزش‌های آموزشی با میزان ضریب مسیر ۴،۵۵ و احتمال ۹۹ درصد بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی در دانشگاه پیام نور واحد کرج تأثیر معنادار دارد که این نشان‌دهنده تأثیر نسبتاً خوب این مؤلفه‌ها بر توسعه مؤلفه‌های شهر اسلامی در میان دانشجویان و داوطلبان آزاد رشته شهرسازی است. بنابراین همه این فرضیه‌ها با احتمال بالای ۹۹ درصد مورد تأیید هستند.

همچنین از میان مؤلفه‌های آموزش شهرداری، مؤلفه‌ها به ترتیب ذیل دارای بیشترین اثرگذاری بر مؤلفه‌های شهر اسلامی هستند: ۱- کیفیت، روش‌ها و ابزار آموزشی ۲- مهارت‌های آموزشی ۳- ارزش‌های آموزشی ۴- مربیان و مدرسان عوامل اساسی آموزش و ۵- عوامل اساسی آموزش. بنابراین طبق نظر دانشجویان مورد مطالعه، بالاترین تأثیرگذاری از میان مؤلفه‌های آموزش شهرسازی، متعلق به مؤلفه کیفیت، روش‌ها و ابزار آموزشی و کمترین تأثیرگذاری متعلق به مؤلفه مربیان و مدرسان است. بررسی دقیق‌تر این موضوع نشان داد که به‌طور مشخص نمی‌توان یک مدل جهانی برای آموزش شهرسازی پیشنهاد داد؛ زیرا دانشگاه‌های مختلف، موانع و فرصت‌های متفاوتی دارند و در نتیجه شیوه‌های آموزشی گوناگونی را تجربه می‌کنند.

آنچه مشخص است، این است که وجود مؤلفه‌های شهر اسلامی می‌تواند در افزایش دانش اساتید و برقراری ارتباط مؤثر با دنیای حرفه متمر ثمر باشد و انگیزه دانشجویان را نیز افزایش دهد. بر این اساس انتظار می‌رود تا با تشویق دانشگاه‌ها به تشکیل اجتماع‌های کوچک حرفه‌ای، به کاربردی نمودن بیشتر این رشته کمک نمایند. چنان‌که تاکنون کمتر مطالعه دقیقی، تأثیر مؤلفه‌های شهرسازی بر مؤلفه‌های شهر اسلامی را مستند کرده است.

در پایان بحث، این نکته لازم به ذکر است که در آینده می‌توان پژوهش حاضر را در حوزه‌های مختلف گسترش داد. مرور مجدد متون نظری به صورت گسترده‌تر، سنتز فلسفی و صورت‌بندی‌های جدید از تعداد مقوله‌های بیشتر در نظام آموزش شهرسازی، افزایش حجم نمونه خبرگان و صاحب‌نظران و تکرار پژوهش با نمونه‌های دیگر، بررسی نظرهای افراد غیر متخصص (مردم) در این زمینه، عوامل و مطالعات تطبیقی و نیز استفاده از روش‌شناسی‌های دیگر در بررسی اهمیت عوامل مشروعیت و ارتباط آنها با یکدیگر، از جمله مواردی است که می‌تواند به عنوان موضوع پژوهش‌های آینده در این حوزه در نظر گرفته شود.

منابع

۱. الوندی‌پور، نینا و دیگران (۱۳۹۵) «معرفی رویکرد آموزشی برنامه‌ریزی طراحی محور در آموزش شهرسازی (برنامه‌ریزی شهری)»، فصلنامه معماری سبز، سال دوم، شماره ۴، پاییز، صص ۱۵-۱.
۲. بابایی سالانقوج، احسان و دیگران (۱۳۹۶) «تبیین انگاره شهر اسلامی با استفاده از نسخه تحلیل موقعیت روش نظریه زمینه‌ای»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره نوزدهم، سال ششم، تابستان، صص ۲۳-۱.
۳. باقری، اشرف السادات (۱۳۸۶) «نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی»، تهران، امیرکبیر، صص ۱۲۳-۱.
۴. بحرینی، حسین و الهام فلاح‌منشادی (۱۳۹۵) «تحلیلی بر ضرورت وجودی دوره کارشناسی شهرسازی در دانشگاه‌های ایران»، فصلنامه هویت شهر، سال دهم، شماره ۲۶، تابستان، صص ۱۲-۱.
۵. ----- (۱۳۹۸) «تحلیل آموزش شهرسازی در ایران و رابطه آن با نقش متخصص شهرسازی»، فصلنامه هویت شهر، سال سیزدهم، شماره ۴۰، زمستان، صص ۱۲-۲۲.
۶. بیات، بهرام (۱۳۹۴) «جامعه‌شناسی فضاهایی بی‌دفاع شهری (مفهوم، شاخص‌ها و راهکارها)»، کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست؛ افق‌های آینده، نگاه به گذشته، تهران، <https://civilica.com/doc/607748T>، صص ۹-۱.
۷. حبیبیان، هما (۱۳۹۴) «تطبیق شاخص‌های شهرسازی اسلامی در فضای شهری (نمونه موردی: راسته‌بازار مظفریه شهر همدان)»، مطالعات محیطی هفت حصار، سال چهارم، شماره ۱۱، بهار، صص ۱۵-۳۲.
۸. خدایی، زهرا و علی‌اکبر تقوایی (۱۳۹۰) «شخصیت‌شناسی شهر اسلامی؛ با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی»، فصلنامه شهر ایرانی اسلامی، شماره ۴۰، تابستان، صص ۱۱۱-۱۰۲.
۹. دانایی‌فرد، حسن (۱۳۸۸) «تحلیلی بر موانع تولید دانش در حوزه علوم انسانی: رهنمودهایی برای ارتقای ظرفیت سیاست ملی علم ایران، سیاست علم و فناوری»، (۱)۲، صص ۱۵-۲.
۱۰. سیمونی، پیونیک و مریم عباسی (۱۳۹۹) «ارزیابی رابطه آموزش دانشگاهی و فعالیت حرفه‌ای در رشته‌های معماری و شهرسازی (نمونه تفصیلی: دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر)»، نشریه هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی، دوره سی‌وپنجم، شماره ۱، بهار، صص ۵۴-۲۱.
۱۱. شبانکاره، خدیجه و علی حمیدی (۱۳۹۷) «سنگش روایی در پژوهش‌های علم ارتباطات و دانش‌شناسی»، فصلنامه پژوهشگاه علم و فناوری ایران، دوره سی‌وچهارم، شماره ۳، بهار، صص ۱۱۲۴-۱۱۰۳.
۱۲. صابرمنش، علیرضا و دیگران (۱۴۰۰) «تبیین مؤلفه‌های آموزش شهرسازی با تأکید بر ارتباط با اجتماع یادگیری حرفه‌ای»، فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، سال ششم، شماره ۱۷، صص ۱۴۷-۱۷۸. doi: 10.22054/urdp.2021.63922.1382
۱۳. صادقی‌شاهدانی، مهدی و مهدی خوشخوی (۱۳۹۶) «تحلیل مقایسه‌ای نقش مؤلفه‌های اقتصادی و فنی در بهبود کارایی مصرف انرژی بخش خانگی ایران»، فصلنامه تحقیقات مدل‌سازی اقتصادی، شماره ۲۷، بهار، صص ۲۲-۱.
۱۴. صفاپور، مسعود و مهیار سجادیان (۱۳۹۴) «جستاری بر تحولات

- و تطورات مفهوم شهر اسلامی»، فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس، دوره هفتم، شماره ۲۴، تابستان، صص ۱۷۶-۱۵۲.
۱۵. طالبی، زینب و دیگران (۱۳۹۵) «ضرورت آموزش کارگاهی در توانمندسازی دانشجویان شهرسازی در کاربرد دانش از منظر مدل‌های یادگیری سازنده‌گرا»، مدیریت شهری، شماره ۴۵، زمستان، صص ۵۷-۷۲.
۱۶. «جایگاه علوم اجتماعی در آموزش رشته شهرسازی؛ تحولات و چالش‌های پیش رو»، فصلنامه علمی- پژوهشی علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، سال یازدهم، شماره ۴، پیاپی (۳۹)، زمستان، صص ۶۷-۴۲.
۱۷. طبیب‌زاده، کیمیا سادات و محمد پروا (۱۴۰۰) «آموزش معماری در ایران و مشکلات پیش روی آن»، معماری‌شناسی، سال سوم، شماره ۱۸، بهار، صص ۱-۱۲.
۱۸. علی‌محمدی، پریسا (۱۳۸۶) «نقش تجربه باواسطه (رسانه‌ای) در شناخت دانشجویان معماری معاصر ایران»، نشریه هویت شهر، سال اول، شماره ۱، پاییز و زمستان.
۱۹. فلاح منشادی، الهام (۱۳۹۳) «ارزبابی محتوای آموزش شهرسازی با تأکید بر مقطع کارشناسی در ایران»، رساله مقطع دکتری شهرسازی، دانشگاه تهران، پردیس هنرهای زیبا، دانشکده شهرسازی، اسفندماه.
۲۰. قضایی، محمد و محسن جهاندار (۱۳۹۲) «شناسایی و تبیین مؤلفه‌های شهر اسلامی و تطبیق آن با وضع موجود مشهد مقدس»، اولین همایش ملی شهرسازی و معماری در گذر زمان، قزوین، <https://civilica.com/doc/231941>.
۲۱. کلانتری خلیل‌آباد، حسین و دیگران (۱۳۹۳) «مؤلفه‌های اجتماعی الگوی شهرسازی ایرانی و اسلامی»، نقش جهان، سال چهارم، شماره ۱، صص ۱۷-۲۶.
۲۲. مشکینی، ابوالفضل و علی رضایی مقدم (۱۳۹۳) «بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های شهر اسلامی با تأکید بر نقش و اهمیت فرهنگ‌سازی در تحقق الگوی شهرسازی اسلامی- ایرانی»، ششمین کنفرانس ملی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری با تأکید بر مؤلفه‌های شهر اسلامی، مشهد مقدس، آبان ماه.
۲۳. موحد، علی و دیگران (۱۳۹۱) «بازشناسی هویت کالبدی در شهرهای اسلامی (مطالعه موردی: شهر ری)»، برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دوره دوم، شماره ۵، صص ۲۱-۴۲.
۲۴. نقی‌زاده، محمد تقی (۱۳۷۷) «صفات شهر اسلامی» در «متون اسلامی، هنرهای زیبا ۴ و ۵»، صص ۱۲-۲۳.
۲۵. «کعبه: تجلی و تفسیر زیبایی هستی، هنرهای زیبا، ۷(۱۷)، صص ۱-۲۱.
۲۶. نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۱) «شهر اسلامی: شهر متذکر به حس حضور»، دومین همایش ملی شهر اسلامی، اصفهان، <https://civilica.com/doc/24268>.
۲۷. هنری، حبیب (۱۳۹۰) «طراحی مدل معادلات ساختاری سرمایه اجتماعی و مدیریت دانش در سازمان‌های ورزشی»، پژوهش‌های مدیریت ورزشی و علوم حرکتی، سال اول، شماره ۱، پاییز، صص ۱۸-۴۱.
۲۸. یالپانیان، علی و دیگران (۱۳۹۶) «کاربست الگوی مدیریت گرا (سیپ) در ارزشیابی نظام آموزشی شهرسازی ایران»، مدیریت شهری، شماره ۴۹، زمستان، صص ۵-۲۵.
۲۹. AlSyyad, N., & Tureli, I. (2009) Islamic urbanism. International encyclopedia of human geography. Elsevier, Oxford.
۳۰. Dalton, L. C. (2001) Weaving the fabric of planning as education. Journal of Planning Education and Research, 20(4), 423-436.
۳۱. Davies, F., Goode, M., Mazanec, J., & Moutinho, L. (1999) LISREL and neural network modelling: two comparison studies. Journal of Retailing and Consumer Services, 6(4), 249-261.
۳۲. Ferdowsian, F. (2002) Modern and traditional urban design concepts and principles in Iran.
۳۳. Frank, A. I. (2006) Three decades of thought on planning education. Journal of Planning Literature, 21(1), 15-67.
۳۴. Hox, J. J., & Bechger, T. M. 1998 An introduction to structural equation modeling
۳۵. Olesen, K. (2018) Teaching planning theory as planner roles in urban planning education. Higher Education Pedagogies, 3(1), 302-318.
۳۶. Sandercock, L. (1999) Expanding the 'language' of planning: A meditation on planning education for the twenty-first century.
۳۷. Sweet, E. L., & Etienne, H. F. (2011) Commentary: Diversity in urban planning education and practice. Journal of Planning Education and Research, 31(3), 332-339.
۳۸. Vieira, A. L. (2011) Interactive LISREL in practice.